

Baráth Béla Levente*

„Összekötőnek szántam működésemet múlt és jelen, jelen és jövő között”

Id. dr. Varga Zsigmond teológiai professzor pályafutása,
irodalmi hagyatéka és ifj. dr. Varga Zsigmonddal
kapcsolatos emlékfüzete

2016 augusztusában Marosdécsén a helyi református gyülekezet kopjafát és emléktáblát állított id. dr. Varga Zsigmond debreceni egyetemi tanár, rektor, a vallástörténeti tanszék alapítója születése 130., halála 60. évfordulója alkalmából.¹ A kettős évforduló kapcsán tanulmányomban önéletrajzi visszaemlékezései figyelembevételével áttekintően bemutatom a néhai tudós teológus pályafutását és szerteágazó irodalmi hagyatékát, majd kiemelem az egyik írását, amely hatásait tekintve különösen becsesnek bizonyult a XX. századi református egyháztörténet-írásunk szempontjából.²

Céltudatos pályakezdés (1886–1913)

Varga Zsigmond 1886. február 5-én született Marosdécsén. Szülőfaluja a Nagyenyedtől Tordára vezető közút mellett, a jeles iskolavárostól tizenegy kilométer távolságra fekszik. Apja saját birtokán gazdálkodó székely földműves volt.

* Dr. Baráth Béla Levente (Debrecen, 1971) teológus-történész, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem (DRHE) professzora. 1996-ban a Debreceni Református Theológiai Akadémián kapott teológus diplomát, 1996/97-ben segédlelkész volt Sárospatakon, majd a DRHE egyháztörténeti tanszékének és kutatóintézetének munkatársa lett. 1999-ben a Kossuth Lajos Tudományegyetemen középiskolai történelemtanári, 2001-ben a DRHE-en vallás tanári oklevelet kapott. 2004-ben szerzett PhD fokozatot és 2011-ben habilitált. Tudományos érdeklődése meghatározó témakörei a hazai protestáns egyház-, társadalom- és művelődéstörténet, ezenbelül különös figyelmet fordít a tiszántúli és tiszáninneni régiókra. Írásaiban ismételten visszatér olyan témákhoz, mint: egyház-kormányzói törekvések a dualizmus kori Tiszántúlon; egyházi szerepvállalás a térség köz- és felső-oktatásában; a magyar protestantizmus nemzetközi kapcsolatai; a vallási tolerancia problémája; az egyháztörténet-írás historiográfiája.

¹ A címként választott idézet megegyezik a kettős évforduló kapcsán a marosdéciei református templom kertjében állított emléktáblán szereplővel. Forrása: Varga Zsigmond: *Mi az igazság? Válasz Zoványi Jenő akadémikus, céhbéli és dilettáns egyháztörténet írók 22-24. lapjain olvasható fejtegetéseire.* Debrecen 1943, 17.

² Varga Zsigmond életrajzának összeállítására, illetve munkássága egy-egy szeletének értékelésére több feldolgozás vállalkozott. Ezeket összegzően közli a következő, interneten keresztül is elérhető adattár: Kovács I. Gábor (szerk.): *Hit - tudomány - közélet. A debreceni tudományegyetem református hittudományi kara (1914-1950) professzorainak életrajzi adattára és életútleírása.* Összeállították: Kovács I. Gábor – Takács Árpád, Budapest 2014, 142–145. (*Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848-1944.*), <http://mek.oszk.hu/14700/14774/14774.pdf>. (letöltés dátuma: 2016. december 16.). A bibliográfiai adatokat itt, a jelenleg rendelkezésemre álló jobb forrásbázisok alapján, a pályaképhez igazított tematikus átrendezéssel, kiegészítve, pontosítva közlöm újra.

Iskoláit a szülőfalujában levő református elemi iskolában kezdte, ahol az összevont osztályokkal csupán egyetlen tanító foglalkozott. Szellemi képességeivel és az olvasás iránti élénk érdeklődésével kezdettől fogva kitűnt tanuló társai közül. Két év elvégzése után lelkipásztora, Ferenc Sámuel és tanítója, Péter István azt tanácsolták szüleinek, hogy a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégiumban taníttassák tovább.³ Az, hogy ők egyedüli gyermekük taníttatására határozták el magukat, a korabeli viszonyok között korántsem volt magától értetődő döntés. Tisztelegve szülei áldozatkészsége előtt, Varga Zsigmond élete alkonyán írt visszaemlékezésében, ezt nevezte élete döntő fordulatának.⁴

Az Erdély ősi alma materében töltött tíz tanév döntő módon alakította szellemi irányultságát. Kortárs visszaemlékezések szerint szembetűnő volt az idegen nyelvek és azonbelül a bibliai nyelvek tanulásában mutatott gyors előhaladása. Itt talált rá élete nagy példaképére az iskola korábbi jeles diákjában, alapítványtevőjében, Kőrösi Csoma Sándorban. A nagy tudós hatása mutatkozott meg szorgalmában, munkabírásában, tanulmányi fegyelmében, orientalisztikai érdeklődésében, a magyarság gyökereinek feltárása iránti kitartó buzgalmában. Középiszkolás éveiben kezdett el rendszeresen pályamunkákat írni. Azt, hogy a klasszikus nyelvek mellett a németet is magas szinten elsajátította, teológus évei alatt írt dolgozatai igazolják.

Tanulmányi fejlődését egyetemi évei is töretlenül biztosították. 1904 és 1908 között Kolozsváron a Református Theológiai Akadémián és a Ferenc József Tudományegyetemen párhuzamosan folytatott tanulmányokat. A kolozsvári lelkészképzés történetének abban a kiemelkedő korszakában volt az intézmény hallgatója, amikor a tanári kart olyan nevek fémjelezték, mint a jeles bibliafordító Kecskeméthy István⁵ és a későbbi dunamelléki püspök Ravasz László. Diáktársai sorából ifj. Révész Imrét, Makkai Sándort, Vásárhelyi Józsefet, Tavasz Sándort, Mátyás Ernőt említhetjük. A teológia pezsgő szellemi légkörében Varga Zsigmond gyorsan megtalálta helyét. Másodéves korában görög nyelvi versenyt nyert, később pedig a legkülönbözőbb témakörökben kiírt pályázatokra nyújtott be dolgozatokat.⁶

Miután sikeresen abszolválta az első lelkészképesítő vizsgát, az 1908/09 tanév őszi szemeszterében a berlini, a tavasziban a genfi egyetemen, majd 1909/10-ben ismét Berlinben folytatta tovább teológiai, keleti nyelvészeti és vallástudományi tanulmányait. 1910-ben hazatérve Kolozsváron letette a második lelkész-

³ Varga Zsigmond: *Az őskereszténység világa, élete és hőskora*. A Debreceni Református Theológiai Akadémia Bibliái Theológiai és Vallástörténeti Tanulmányi Füzetek, 3., Debrecen 1994, 6.

⁴ Uo.

⁵ Róla írott nekrológja mutatja Varga Zsigmond szoros szakmai és emberi kötődését: Dr. Kecskeméthy Csapó István. In: *LE* 31 (1938)/21, 163–164.

⁶ Teológiai tanulmányai során a következő címekkel nyújtott be pályadíjakra kiírt dolgozatokat: 1906/07: *A hit kösziklája bevehetetlen, A magyar nyelvű (eredeti és fordítások) szocialista irodalom vallásellenes iratainak ismertetése és bírálata*, 1907/08: *Az artikuláris helyek története, Az új testamentumi prófétizmus beható ismertetése, A prófétizmus kálvini irányának dogmatikai jelleme s ennek nyilvánulásai a XVI-ik század hitvallási irataiban*.

képesítő vizsgát,⁷ majd a Stipendium Bernardinum ösztöndíjával az 1910/11. tanévben az utrechti egyetem beiratkozott hallgatója lett. Helyettes lelkipásztorként 1911 őszen és telén a kolozsvári Felsővárosi Református Egyházkörben végzett szolgáltatásokat.

Arról, hogy Nyugat-Európa neves tanintézeteiben pontosabban kiktől és mit tanult, később saját maga foglalta össze: *hallgattam világhírű tudósokat: az assyrológus Frd. Delitsch-et, az egyiptológus Ad. Ermant, a syrologus E. Sachaut, az arabologus Th. Houtsma-t, a hebrologus L. H. Strackot, Hugo Gressmant, Freiherr Baudissint, az újszövetségi papyrologust, Ad. Deissmann-t, vendéghallgatója voltam Ad. Harnack-nak és Wilamowitz-Moellendorff-nak a páratlan klassika filologusnak.*⁸ Későbbi munkássága tükrében egyértelműnek tetszik, hogy szemléletmódjára közülük Delitsch gyakorolta a legnagyobb befolyást. Az ő hatására lett az összehasonlító vallástörténeti módszer elkötelezett alkalmazója és vált a magyar teológiatörténetben a vallástörténeti iskola legmarkánsabb képviselőjévé. A vallások múltját kutatva keresztyén teológusként koncentráltan a Biblia és általánosságban Isten Igéje kiteljesedésének alaposabb megértésére törekedett. Bibliokateológiai tanulmányai az összehasonlító vallástörténeti módszert Varga Zsigmond az igehirdetés szolgálatát segítő, egyeztető törekvéssel alkalmazta. Ezeket a törekvéseit nem módosította a dialektikateológia térnyerésének hatására radikálisan átalakuló szakmai környezet sem.⁹ Élete végéig következetes maradt eredeti kutatói célkitűzései tervszerű megvalósításához.

Külföldi tanulmányútjai során a bibliai nyelvek mellett több új élő és holt nyelvet is magas szinten sajátított el.¹⁰ Ezekben az években gyűjtötte össze a hazatérését követően, rövid időn belül megszerzett tudományos fokozataihoz szükséges disszertációk anyagát. 1911-ben előbb a budapesti tudományegyetem bölcsészettudományi karán, sémi összehasonlító nyelvészetből kapott bölcsészdoktori oklevelet summa cum laude minősítéssel. Disszertációja, amelyet Goldzieher Ignác professzor témavezetése mellett készített el *Az Ótestamentumi zsoltárköltészet assyr-babyloni megvilágításban* címet viselte.¹¹ November 6-án, doktorrá avatása után két nappal, a Kolozsvári Református Theológiai Akadémián teológiai magán-

⁷ Kolozsvári teológiai tanulmányai lezárása kapcsán írt dolgozatai közül fennmaradt: *Az „egyházi hatalom” lényege és természete*. II. lelkészsképesítő vizsgai dolgozat, egyházjog. Az üres lapok teleírva más jegyzetekkel, így pl.: *Jézus élete és műve, Pál apostol élete*. Marosdécse 1909, 41. Kéziratot füzet a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában (a továbbiakban TtREK) R 2689 jelzet alatt.

⁸ Varga Zsigmond: *Mi az igazság...*, 17.

⁹ Ez utóbbi teológiatörténeti tendenciát jelentős tényezőnek kell tekintenünk Varga Zsigmond vallástörténeti és bibliokateológiai munkásságának meglepően csekély hatásában, állapítja meg Karasszon István: *Az óizraeli vallás. Vázlatok*. A Budapesti Református Teológiai Akadémia Bibliái és Judaisztikai Kutatócsoportjának kiadványai 6. Budapest 1994, 5–6.

¹⁰ Nyelvismeretét korabeli források alapján Kovács I. Gábor: *i. m.* 143. pontosítja, eszerint a német, angol, holland, francia, román mellett, gyakorlott volt a latin, görög, héber, arámi, asszír, sumér nyelvekben is.

¹¹ Goldzieher és munkássága iránt tanúsított nagybecsülésének bizonyítéka 70. születésnapja kapcsán írt köszöntése: *Debreceni Protestáns Lap* (a továbbiakban DPL) 41 (1920)/26–27, 104–105.

tanári vizsgát tett az ó- és újszövetségi bibliai tudományokból.¹² Ehhez benyújtott és megvédett értekezésének címe a *Vallásos világnézet és történeti kutatás* volt.

1912-ben magyar állami ösztöndíjasként Londonban, Párizsban és Berlinben tett újabb tanulmányutat. Ebben az időszakban a kor vezető szakmai műhelyei, a British Múzeum, a Louvre és a berlini Vorderasiatisches Múzeum ókori keleti anyagának tanulmányozásával foglalkozott.

Elhúzódo peregrinus évei során kezdett el hazai folyóiratokban publikálni. A kolozsvári Református Szemle mellett 1909-ben a pozsonyi kiadású Theologiai Szaklap, 1911-ben a debreceni Lelkészegyesület is megjelentette írásait.¹³ Ezek többnyire az egyházi és tudományos közélet jeles eseményeiről tudósítottak, és látni engedték szerzőjük egyéni álláspontját. Gyors egymásutánban kerültek ki a nyomdából a fentebb említett nagy terjedelmű szaktanulmányai is.¹⁴

Debreceni teológiai tanár és a Nagykönyvtár munkatársa (1913–1944)

1913 februárjában a kolozsvári teológia rendkívüli oktatóként fogadta tanárai közé.¹⁵ 1913 őszén – távlatos szakmai célkitűzéseket szem előtt tartva – Baltazár Dezső püspök és Dégenfeld József főgondnok meghívására Debrecenbe költözött. Erre azután került sor, hogy 1912-ben figyelemfelkeltő javaslatot fogalmazott meg a szervezés alatt álló új tudományegyetem tanszéki struktúrájával kapcsolatban. A Lelkészegyesület hasábjain amellett érvelt, hogy a régészeti feltáró munka eredményei nyomán látványos fejlődésnek indult közel-keleti történeti kutatások és tudománypolitikai szempontok egyaránt indokoltá teszik azt, hogy ez a szakterület az új egyetem bölcsész és hittudományi karán is önálló tanszéket kapjon. *A két tanszék közül az első legyen a sémi nyelv és irodalomé s helye legyen a philosophiai kar, a második a vallásbölcsészettől elkülönített vallástörténet tanszéke a teologiai kar kebelében reservált helyel.*¹⁶

¹² Teológiai magántanári vizsgájáról, mely egyben a kolozsvári teológia létrehozása óta az első magántanári vizsga is volt, külön tudósításban számolt be a *Református Szemle* (a továbbiakban RSz) 3 (1911)/45, 752.

¹³ Egy nap Wittenbergben. In: RSz 1 (1908)/44, 761–762; Három papyrus lelet Elefantínében és az Ótestamentum. In: RSz 2 (1909)/1, 6–9.; Kálvin János hazájából. In: RSz 2 (1909)/25, 404–406., (1909)/26, 429–431.; Egy eltemetett advent. In: RSz 2 (1909)/48, 785–787.; Berlin egyháztársadalmi tevékenységéről. In: RSz 3 (1910)/1, 9–12.; Tudomány az egyházban. In: RSz 3 (1910)/15, 231–234.; A teológiai tudományok renaissance-a. In: RSz 3 (1910)/32, 504–507.; „Az őskeresztyénség prófétai jelleme” [saját könyvét ismerteti]. In: RSz 3 (1910)/35, 555–557.; Hit és történet. In: RSz 3 (1910)/51, 834–838.; Az utrechti Stipendium Bernardinum 150 éves fennállásának jubileumi ünnepélye. In: RSz 4 (1911)/27, 430–437.; Külföldi jubileumok és egyházi bajaink. In: *Lelkészegyesület* (a továbbiakban LE) (1911)/19, 6–8.; Az „Úri Imádság” a történeti kutatások világában. In: *Theologiai Szaklap* 7 (1909)/4, 290–298.

¹⁴ Az őskeresztyénség prófétai jelleme. Kolozsvár 1910, 367. Az ótestamentumi zoltárköltészet assyr-babyloni megvilágításban. Kolozsvár 1911, 96. *Vallásos világnézet és történeti kutatás. Összehasonlító vallástörténeti tanulmány.* Kolozsvár 1911, 230. *Írás és nyelvtörténeti adalékok az ókori keleti népek művelődéstörténetéhez.* Kolozsvár 1913, 197.

¹⁵ Az 1912/13. tanév második félévében a kolozsvári teológián tartott előadásairól lásd RSz 6 (1913)/5, 75.

¹⁶ Varga Zsigmond: Néhány ajánló szó két tanszéknek a debreceni egyetemen leendő szervezése érdekében, I. rész. In: LE 5 (1912)/17, 358–360.; II. rész. In: LE 5 (1912)/18, 380–382.; A teológiai képzés aktuális kérdéseivel kapcsolatban később is több figyelemreméltó cikket publikált: Lelkész-

Varga Zsigmond Debrecenben eleinte a kollégiumi Nagykönyvtár munkatársaként, majd – a működését 1914 őszén megkezdő – Lelkészképző Intézetben egyaránt alkalmazást kapott. Igaz, az utóbbi munkahelyen az első tanévben csak óraadó lehetett. Oktatói munkájának elismerését jelzi gyors szakmai előmenetele. Tanári állásában 1915-ben véglegesítették, majd docensi kinevezést kapott. Székfoglaló előadását 1916. december 9-én tartotta meg *A bibliai őstörténetek újabb kritikai megvilágítása* címmel. Héber nyelvgyakorlatok vezetése mellett az ókori keleti népek vallástörténetét, arabot és németet egyaránt tanított a lelkészjelölteknek.¹⁷ Ezekben az években született meg tudományos munkásságának egyik meghatározó dokumentuma *Az ókori keleti népek művelődéstörténete, különös tekintettel a Bibliára* című monográfia, amelyet a Református Egyházi Könyvtár sorozat 12. és 13. köteteként jelentetett meg.¹⁸

Ahogy a háborús hátszágban szolgálatot teljesítő lelkipásztorokra általánosságban, úgy Varga Zsigmondra is fokozott terhek hárultak a civil társadalmi élet hagyományos struktúráinak fenntartásában. 1915 márciusától az év végéig a Debreceni Protestáns Lap főmunkatársaként dolgozott, majd 1916-tól 1919-ig Lencz Gézával együtt szerkesztette a Debreceni Lelkeszi Tárat. Az egyházi sajtó sokoldalú munkásaként teológiai tanulmányok mellett a legkülönbözőbb témákban jelentetett meg írásokat. Egyaránt publikált aktuális ügyeket tárgyaló vezércikkeket,¹⁹ lelkipásztortársai szolgálatát közvetlenül segítő ígéhirdetéseket, vagy

képzésünk tudományossága. In: *DPL* 35 (1915)/30, 465–468.; A református lelkészképzés ügye. In: *DPL* 37 (1917)/14, 97–100.; A lelkészjelöltek kötelező tanítói oklevele. In: *DPL* 50 (1930)/1–2, 15–17.; A lelkészi továbbképzés kérdése. In: *Sárospataki Református Lapok* 27 (1932)/1, 1–3., (1932)/2, 9–10.; A Debreceni Egyetem megalapítása miatt ekkor újjászervezés alatt lévő debreceni református lelkipásztorképzés ügyéhez, melynek munkatársaként a püspök és a főgondnok Varga Zsigmondra is számítottak lásd Baráth Béla Levente: *Az egyetemalapítás és a lelkészképzés reformja*. In: uő: „Föld-begyökerezés és égbe fogózás...” *A Tiszántúli Református Egyházkerület története Baltazár Dezső püspöki tevékenységének tükrében (1911–1920)*. Sárospatak 2014. (Nemzet, egyház, művelődés 10) 97–109.

¹⁷ Ezeknek az éveknek az oktatói munkájához kapcsolódó publikációi: *Az ótestamentum a legújabb kutatások világában*. In: *PSz* 26 (1914)/2, 115–129.; Ismertető részletek az izlam vallás hitrendszereiből. In: *DPL* 34 (1914)/45, 713–714. Lefordította és kiadta Merkel, R. F.: *A buddhizmus és az újtestamentum* című tanulmányát. Debrecen 1915, 20.; A vallástörténeti kutatások legújabb iránya: jellemzése és irodalmi szemléje. In: *Protestáns Szemle* (a továbbiakban *PSz*) 27 (1915)/1, 52–69.; Igazolható-e Zoványi Jenő reformációi felolvasásának az ótestamentumra és a vallástörténet újszövetségi eredményeire vonatkozó része? In: *DPL* 38 (1918)/16, 130–132.; Vallástörténeti irodalom. In: *DLT* 19 (1922) LXXXI–LXXXIII.

¹⁸ Pápa, I. köt. 1915. XXXII+512p., II. köt. 1918. XXVIII+644p.

¹⁹ A pünkösdi lélek. In: *DPL* 35 (1915)/21, 321–323. A protestáns nagygyűlések és teendőik. In: *DPL* 35 (1915)/38, 593–595.; A keresztyénység, mint ideál. In: *DPL* 35 (1915)/42, 957–959.; Lencz Gézával közösen: *Értesítés. Debreceni Lelkeszi Társ (a továbbiakban DLT)* 13 (1916)/1, külön lapszám nélkül; Amit vet az ember, ugyanazt aratandja. In: *LE* 9 (1916)/29, 477–478.; Beszámoló és záróbeszéd a debreczeni protestáns irodalmi kör 1917. évi április 21-én tartott felolvasó estélyén. In: *DPL* 37 (1917)/18, 137–138.; Az élet kenyere. In: *DPL* 37 (1917)/28, 225–226.; Választójogi demokrácia. In: *LE* 10 (1917)/23, 269–271.; Vagyon-e mibennünk Szentlélek? In: *DPL* 38 (1918)/20, 165–166.

Írásaival ellátott és vezetett szakirodalmi szemlélő rovatokat: Szelényi Ödön: Modern vallástudomány. In: *DPL* 35 (1914)/6, 90–91.; Lencz Géza: A keresztyéniség előállása. In: *DPL* 35 (1914)/12, 166–169.; A mi programunk. In: *DPL* 35 (1915)/15, 234–236. [A periodika Szemle rovata kapcsán fogalmazza meg szempontjait]; A Biblia. In: *DPL* 35 (1915)/16, 249–250.; Az újabb bibliakutatások jellemzői. In: *DPL* 35 (1915)/18, 283–285., (1915)/20, 314–316., (1915)/24, 378–379., (1915)/26, 410–

felolvasásra szánt népszerűsítő vallástörténeti tanulmányt.²⁰ Kitartóan szemlélte a teológiai szakirodalmat, ennek részeként például a háborúhoz kapcsolódó német és angol nyelvű egyházi munkákat.²¹ Gyakorlati egyházi tevékenységének része volt a Debrecenbe került sebesült katonák lelkipogondozása, amely során a monarchia hadseregének katonaságát és a hadifoglyok sokaságát jellemző anyanyelvi sokszínűség miatt szintén jól hasznosíthatta kiterjedt nyelvtudását.²²

1916-ban alapított családot. Felesége Erdős Johanna, egy neves debreceni tanár dinasztia sarja lett. Házasságukból két gyermek született, Zsigmond 1919-ben, Mária pedig 1921-ben látta meg a napvilágot. Apósa Erdős József, a debreceni teológiai tanári kar doyenje, az egyetem teológiai kar újszövetségi tanszékének professzora lett. Meg kell említeni sógorát, Erdős Károlyt is, aki apjához hasonlóan a bécsi egyetem protestáns teológiai fakultásán szerzett doktori fokozatot, és lett a debreceni lelkészképző intézet, majd a hittudományi kar tanára.²³

Varga Zsigmond 1920-ban a Magyar Tudományos Akadémia által kiírt pályázaton *A sumir kérdés története a sumir nyelv részletesebb feltüntetésével* című tanulmányával Fáy-díjat nyert. E látványos elismerés dacára azt kell megállapítanunk, hogy a sumér és urál-altaji ősrökönység tárgykörében kitartóan folytatott kutatásai – melyek során nyelvészeti és összehasonlító vallástörténeti megközelítési módokat egyaránt alkalmazott – kezdettől fogva erőteljes szakmai kritikát, sőt éles elutasítást váltottak ki. E tárgykör kapcsán kialakított álláspontja, noha publikációinak egy jól körülhatárolható köre kapcsolódik ide, nyilvánvalóan negatívan befolyásolta irodalmi munkássága egészének megítélését.²⁴

411.; A nevezetesebb bibliafordítások ismertetése. In: *DPL* 35 (1915)/33, 522–524.; A nevezetesebb bibliai feldolgozások jellemző ismertetése. In: *DPL* 35 (1915)/601–603.; Az ókori keleti kutatások hatása a theologia különböző ágaira, s azoknak egymáshoz való értékviszonyára. In: *DLT* 13 (1916) I–XIX.; Az ótestamentumi bevezetéstán, szövegkritika és archeológia irodalma és problémái. In: *DLT* 13 (1916) LXXVI–CIV.; Az ókori keleti emlékek theologiai értékesítésének kínáló vezetőszempontjai. In: *PSz* 29 (1917)/7–8, 690–705.; Az ókori kelet legújabb tudományos irodalma a Bibliával való vonatkozásban. In: *DLT* 15 (1918), I–VI; XI–XV.; Írt nekrológot: Dr. Batta István. In: *DPL* 37 (1917)/44, 365–366.

²⁰ A húsvét igazsága, Ján 14:19b. In: *LE* 9 (1916)/17, 273–275.; Jézus, a mi bölcsességünk, igazságunk, szentségünk és váltságunk – karácsonyi – IKor 1:30. In: *DLT* 13 (1916), 415–423.; Az evangélium Istennek hatalma – nagypénteki – Róm 1,16. In: *DLT* 14 (1917) 113–122.; Menjünk Betlehembe. Karácsonyi beszéd, Luk 2,8–17. In: *DLT* 14 (1917) 450–459.; A Jézus királysága, Ján 18,37–40. In: *DLT* 16 (1919) 145–152.; A váltság útja a vallások történetében. Vallásos tárgyú, felolvasásra vagy előadásra szánt értekezés intelligens városi gyülekezetekben. In: *DLT* 17 (1920)/1–2, 42–60.; Imhol az ember, Ján 19:1–5. In: *DLT* 17 (1920)/3–4, 109–114.

²¹ A német theologiai tanárok háborús tudományos irodalmi működésének ismertetése. In: *DPL* 35 (1915)/51, 982.; A német gyakorlati igehirdetés és a világháború. In: *DPL* 35 (1915)/52, 1121–1123.; Az egyház és állam egymáshoz való viszonyának kérdése Németországban a háború után. In: *DPL* 36 (1916)/6, 67–68.; A világháború és az angol igehirdetés. In: *DPL* 36 (1916)/21, 249–250.; A német háborús igehirdetés legteljesebb gyűjteményei. In: *DLT* 15 (1918) VII–X., CLXVIII–CLXX.

²² Az első világháború időszakának református egyházi életét és lelkesítő tevékenységi köreit, konkrétan Debrecen vonatkozásában részletező új kutatások eredményei: Baráth Béla Levente (szerk.; lekt.; bev.). *Az I. világháború református tábortelepeinek lelkészeire, tanáraitra és diákjaira emlékezve. Tanulmányok*. Debrecen, 2014. (A D. Dr. Harsányi András Alapítvány kiadványai; 17).

²³ Erdős József életrajzi adatait közli Kovács I. Gábor: *i. m.* 52–55., Erdős Károlyét ld. uo. 56–58.

²⁴ A sumir kérdés mai állása és problémái. In: *Erdélyi Múzeum* ú. f. 8 (1913)/4, 229–248., (1913)/5, 273–356., (1913)/6, 381–411.; Sumír régészeti tanulmányok. In: *Archeológiai Értesítő*, 1914, 203–221.;

Oktatói és kutatói kiteljesedését egyaránt elősegítették a húszas évek elején történt előléptetései. 1920-ban a Nagykönyvtár igazgatójává, majd 1921-ben harmincöt évesen a Debreceni Egyetem Vallástörténet és Rokontudományai Tanszék nyilvános és rendes egyetemi tanárává nevezték ki.²⁵ Mindkét tisztséggel számos további oktatásügyi megbízatás járt együtt. 1920-tól többek között tagja lett a Debreceni Református Kollégium felsőoktatási tanácsának, és a hittudományi alapvizsga bizottságnak. Különböző egyetemi vezetői tisztségekben is szinte folyamatosan helyt kellett állnia. 1944-ig négyszer volt a Theologiai Fakultás dékánja, hatszor prodékánja, az 1933/34-es tanévre az egyetem rektorává, 1934/35-ben rektorhelyettesévé választották meg.²⁶

E helyen érdemes megemlíteni, hogy a Debreceni Egyetem történetének több emlékezetes eseménye is kapcsolódott Varga Zsigmond intézményvezetői tevékenységéhez. Ehhez részben az adott történelmi háttérrel, hogy az ő rektori tanévében csúcspontot ért el a nagy gazdasági válság következményei miatt a magyarországi felsőoktatás átszervezéséről kialakult oktatáspolitikai vita. A kényszerű költségvetési megszorítás végrehajtása során a Tisza István Tudományegyetemet érintő támadások közvetlen rektori beavatkozását tették szükségessé.²⁷ Két évvel később a hittudományi kar dékánjaként kezdeményező szerepet játszott Makkai Sándor – a politikai ellehetetlenítés miatt lemondásra kényszerülő erdélyi püspök – magyarországi egyetemi tanári meghívásában. Ezzel kapcsolatban a Fekete

Új adatok az ural-altaji népek ősvallásához. In: *PsZ* 27 (1915)/3–4, 191–204.; Az előázsiai nyelvprobléma újabb megvilágításban. Debrecen 1914; Válasz Zolnai Gyula bírálatára. In: *Magyar Nyelvőr* 44 (1915)/6, 266–268.; Sumír (babyloni) örökség az ural-altaji népek vallási életében. In: *Theologiai Szemle* (a továbbiakban: *ThSz*), 1 (1925)/1, 23–60., (1925)/2, 137–153., (1925)/4, 310–364.; Ötven év távlatából. I. A sumír nyelvű vita története. II. Sumír nyelvtan. III. Sumír-ural-Altaji ősrökség. Debrecen 1942, 428.; Debrecen neve és a sumír kérdés. In: *DPL* 63 (1943)/8, 72–73.; Az ősmagyar mitológia szumír és ural-altaji öröksége. Debrecen 1956, 295. Gépírat a Debreceni Egyetemi Könyvtárban MS 93/1 jelzet alatt.

Varga Zsigmond ez irányú munkásságának értékét megkérdőjelező irodalomhoz: Zolnai Gyula: Tudománytalan nyelvhasználatok. In: *Magyar Nyelvőr* 44 (1915)/4, 151–163. 194–206.; Uő: Felelet a tudománytalan nyelvhasználatok ügyében. Uo. 268–271. és Komoróczy Géza: *Sumér és magyar?* Bp. 1976, 18., 30–32., 104., 124., 125., 133., 164.

²⁵ Karasszon István: *i. m.* 6. Az ekkor létrehozott tanszéket, tárgyukra tekintettel egészen sajátos jelenségként jellemzi: „E tanszék diszpozíciója már önmagában is mutatja, hogy a létrejött mögött meghúzódó egyoldalú koncepció jogos kritikát fog kiváltani; megjegyzendő, hogy ebben a formában unikumnak számít az egész világon.”

²⁶ Kovács I. Gábor: *i. m.* 143. adatai alapján a debreceni tudományegyetem hittudományi karának dékánja volt: 1923/24, 1924. november 15–1925, 1929/30, 1935/36; pro dékánja: 1924–1924. november 15., 1925/26, 1928/29, 1930/31, 1936/37, 1938/39. A Debreceni Egyetem rektora: 1933/34. prorektora: 1934/35. tanévekben; Egyetemi közéleti tevékenysége kapcsán ráháruló megnyilatkozásait szintén több publikáció örökölte meg: Egyetemi tanévnyitó imádság. In: *DPL* 43 (1923)/43–44, 214–215.; Tisza István. In: *DPL* 44 (1924)/43, 322–323.; [Emlékbeszéd], Köszönet a konvent előtt. In: *LE* 26 (1933)/38, 265.; Melius Juhász Péter szobrának leleplezésén tartott ünnepi beszéd. In: *Vasárnap* 21 (1934)/24, 193–195.

²⁷ Kerepeszki Róbert: A Debreceni Tudományegyetem hallgatóinak emlékirata az egyetem megcsönkítése ellen (1933). In: *Gerundium* 1 (2010)/1, 109–121.

Károly által részletesen feltárt ügymenet tényei jól érzékeltetik Varga Zsigmond folyamatosan fenntartott, bizalmas erdélyi kapcsolatrendszerét.²⁸

Negyedszázadot átívelő Nagykönyvtár-igazgatói működése során az állomány gyarapítása, rendezése, tárolási körülményeinek javítása kapcsán egyaránt eredményes – bár utólag több ponton kritikával illetett – tevékenységet folytatott.²⁹ A könyvtár történetéhez kapcsolódó ismeretterjesztő írásai szintén meghatározó részévé váltak irodalmi hagyatékának.³⁰ Életművének ebből a részéből legmaradandóbbnak mégis azoknak az emlékhelyeknek a kialakítását tekinthetjük, melyek napjainkig formálják a Nagykönyvtár kiállításainak arculatát. Ezek eltervezésére és kivitelezésére a kollégium alapításának 400. évfordulóján rendezett nagyszabású ünnepek kapcsán került sor. Az 1938-ban átadott kollégiumtörténeti kiállítás részeként jött létre a Csokonai-szoba, illetve a lépcsőház és az Oratórium előtti tér falfelületein a Gáborjáni Szabó Kálmán rajztanár-festőművész által kivitelezett seccók sora.³¹

Számos egyházi közéleti megbízatást is ellátott. 1932-ben tagja lett a Nagykönyvtár és a Debreceni Egyetemi Könyvtár együttes kezelése ügyében kiküldött bizottságnak, majd a Révész Imre bizottságnak. 1933-tól részt vett a tiszántúli egyházkerületi közgyűlés és több ez által kiküldött választmány munkájában. 1934-től a Debreceni Református Kollégium igazgatótanácsának és az intézőtanácsnak szintén tagja lett. Ezek mellett szerepet vállalt olyan jelentős szakmai

²⁸ Fekete Károly: A református Hittudományi Kar. Orosz István – Barta János (szerk.). In: *A Debreceni Egyetem története 1912-2012*. Debrecen 2012, 126.

²⁹ Fekete Csaba – G. Szabó Botond: A Kollégium Nagykönyvtára – A könyvtár a XX. században. In: Barcza József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*. Budapest 1988, 445–447.

³⁰ *A Debreceni Református Főiskola Nagykönyvtára írásban és képekben*. Debrecen, 1934. I. kötet szöveg III+228p. II. kötet: képek 103.; *A kollégiumi Nagykönyvtár és a vele kapcsolatos múzeum kialakulási története és egyetemes művelődéstörténeti jelentősége*. Debrecen, 1945 (A Debreceni Kollégium története, 4). 377.; *A kollégiumi duplum-könyvtár*. In: *DPL* 41 (1920)/43, 167–168., (1920)/44, 174–175., (1920)/45, 178–179.; *A debreceni kollégiumi anyakönyvtár*. In: *DPL* 41 (1921)/15, 72–73., (1921)/16, 82–83., (1921)/19, 91–92., (1921)/21, 106–107., (1921)/27, 115–116.; *A debreceni kollégiumi Nagykönyvtár helyzete*. In: *DPL* 47 (1927)/19, 172–174.; *Ismeretlen unicumok a debreceni református főiskolai Nagykönyvtárban*. In: *Debreceni Szemle* 1 (1927)/5, 308–310.; *Debrecen református jellege*. In: *Vasárnap* 16 (1929)/2, 11–12.; *Magyar protestáns könyvtárpolitika*. In: *PSz* 38 (1929)/3, 160–167.; *A kollégiumi Nagykönyvtár*. In: *DPL* 50 (1930)/37, 314–316.; *A kollégiumi Nagykönyvtár szabadságharc-korabeli gyűjteménye*. In: *Vasárnap* 20 (1933)/52, 413.; *A magyarországi közkönyvtár értékes bibliai gyűjteményeinek ismertető leírása a XVI. század végéig. Kálvin és a kálvinizmus. Tanulmányok*. Debrecen 1936, 441–458. *A régi protestáns főiskolai könyvtárak jelentősége*. In: *Magyar Könyvszemle* 47 (1937)/3, 193–201.; *Érdekesség, hogy a Vasárnapban a harmincas évek elején közölt néhány egyház-társadalmi írást is: a kép*. In: *Vasárnap* 17 (1930)/13, 121–122.; *Ki hitte volna?* In: *Vasárnap* 17 (1930)/46, 422.

³¹ Hatvani István a természettudós, mint hívő keresztyén, *Vasárnap* 23 (1936)/30. 248–249., (1936)/31, 257., (1936)/32. 265–266. *A négy száz éves Kollégium. Az Arany János önképzőkör ünnepélyén – 1937. december 4. elmondott ünnepi beszéd*. In: *Vasárnap* 24 (1937)/52, 411–412., 25 (1938)/1, 3–4.; *A 400 éves Kollégium*. In: *Debreceni Református Kollégium Gimnáziumának Értesítője az 1937/38. iskolai évről*. Debrecen, 1938. 3–7.; *400 éves Kollégium élete muzeális gyűjteményei tükrében*. In: *LE* 31 (1938)/39–40, 310–311.; *A négy száz éves Kollégium a jubileumi alkotások fényében*. In: *Debreceni Képes Kalendárium az 1940-ik szűk esztendőre*. Debrecen 1939, 120–122.; *Csokonai-szoba a Kollégiumban*. In: *Debreceni Képes Kalendárium az 1942-ik esztendőre*. Debrecen 1941, 73–75.

testületekben is, mint a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság és az Országos Református Lelkészegegyesület, az előbbi 1936-ban választmányi tagjává is megválasztotta.

A húszas évek közepén, a vallástörténet és bibliokateológia, mint fő szakterületei tárgykörében kifejtett publikációs tevékenységében két évig meghatározó volt, hogy szerkesztőségi főmunkatársként szerepet vállalt a Theológiai Szemle elindításában.³² Egyetemi oktatómunkáját és az ehhez kapcsolódó irodalmi tevékenységét leginkább mégis egy magyar nyelvű vallástörténeti monográfia megírására tett erőfeszítése reprezentálja. A torzóban maradt mű első köteteit *Általános vallástörténet* címmel 1932-ben jelentette meg, ezt követték a bibliai vallástörténet bevezető és ószövetségi részei 1938-ban.³³ Ennek kapcsán maga is kezdettől fogva hangsúlyozta a vállalkozás sajátos jellegét: *Tisztában voltam vele, hogy évtizedek mulasztásait kell pótolnom és olyant kell alkotnom, mely esetleg hosszú időig egyedülálló kalauz marad.*³⁴ Összefoglalásának vallástudományi alapvetésű megközelítésmódját jól jellemzi következő megállapítása: *Vallás és kultúra tehát végeredményben úgy viszonylanak egymáshoz, mint cél és eszköz. A cél az Isten országának megvalósulása itt a földön, az eszköz pedig minden, amivel emberi értelem, szorgalom a megvalósulását előmozdíthatja, gyorsíthatja vagy éppen előidézheti... A keresztyén vallással harmonikus összeműködésben így nyer állandó értéket és így dicsőül meg az emberi kultúra.*³⁵

Vallástörténeti kompendiuma hosszú távú hatását jelzi, hogy közvetlen tanzéki utódja, Pákozdi László Márton, illetve az ő munkatársai ezt szintén tankönyvként hasznosították. Ennek nyomán évtizedekkel később elkészült egy kivonatos, az egyetemi tanulmányokhoz könnyebben hasznosítható változata.³⁶ Még később, 1994-ben a bibliai vallástörténet újszövetségi részének szánt *Az őskeresztyénség világa, élete és hőskora* című kéziratának egy része is megjelent nyomtatásban.³⁷ Leg-

³² E periodika hasábjain főleg szakirodalom-ismertető munkáját folytatta tovább: *Encyclopaedia of Religion and Ethics*. Ed. by James Hastings, John A. Selbie. Vol. I–XII. Edinburgh, 1908–1921. In: *ThSz* 1 (1925)/1, 85–87.; *Religionsgeschichtliche Bibliographie im Anschluss an das Archiv für Religionswissenschaft*, Leipzig – Berlin, 1922–1923. In: *ThSz* 1 (1925)/2, 177–178.; *Folyóiratok szemléje*, *ThSz* 1 (1925)/2, 180–181., (1925)/3, 282–283. *Bilderatlas zur Religionsgeschichte*, Leipzig – Erlangen, 1924., In: *ThSz* 1 (1925)/3, 279.; Pataky Arnold: *A bibliai Jeruzsálem az ásatások megvilágításában*. II. rész: A XIX. és XX. században végzett jeruzsálemi ásatások története, Székfoglaló értekezés, Budapest, 1924. In: *ThSz* 1 (1925)/3, 283–284.; *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche*, Hrsg von Hans Lietzmann, 24. Bd. 1925, 1–4. Heft. In: *ThSz* 1 (1925)/4, 396–398.; Riem, Johannes: *Die Sintflut in Sage und Wissenschaft. Mit zwei Zeichnungen und einer Weltkarte*, Hamburg, 1925. In: *ThSz* 1 (1925)/5–6, 539–540.; Rauch, Franz: *Völkerkundlich-Religionswissenschaftlicher Anhang zu den katholischen apologetischen Religionslehrbüchern*, Graz, 1925. In: *ThSz* 2 (1926)/3–6, 969.; Jean, Ch. P.: *La littérature des babyloniens et des assyriens*. Paris, 1924. és Erman, A.: *Die Literatur der Aegypte*. Leipzig, 1923. In: *ThSz* 3 (1927)/5–6, 376–377.

³³ *Általános vallástörténet. I. Bevezetés a vallástörténetbe. II. A vallásos élet jelenségvilágának átnézete. III. A vallás történeti élete*. Debrecen 1932. I. köt. VII+310p. 2. köt. 868p; *Bibliai vallástörténet. I. Bevezetés a bibliai vallástörténetbe. II. Az ószövetségi vallás története*. Debrecen 1938, 713.

³⁴ Varga Zsigmond: *Előfizetési felhívás*. DPL 52 (1932)/16, 118.

³⁵ Varga Zsigmond: *Általános vallástörténet...* 1. köt. 83.

³⁶ Pávich Zsuzsanna: *Általános vallástörténet 1–2–3. Egyetemi jegyzet*. Budapest 1971.

³⁷ *Az őskeresztyénség világa, élete és hőskora*. Debrecen 1953, 531. Autografált gépirat a Debreceni Egyetemi Könyvtárban MS 93/2 jelzet alatt. Az I–II. része nyomtatásban is megjelent a Debreceni

újabbban, az általános vallástörténet előszavában, a vallástörténet oktatásának a teológusképzésben betöltött elvi és módszertani szempontjairól megfogalmazott unikális nézeteit ismertette és gondolta újra Hodossy-Takács Előd.³⁸

Egyetemi oktatói tevékenységének számos további írott emléke is fennmaradt.³⁹ Tanári működése eredményeire mutatnak rá tanítványai visszaemlékezései is. Ezek szerint tárgyait nagy hévvel, magával ragadó módon adta elő. Imponáló volt számukra, hogy a könyvtárra menő szakirodalmat könyveiben és előadásaiban nemcsak elsorolta és ismertette, de a könyvek mindegyikével szemben értékelően állást is foglalt. Az általa közvetített tudásanyag, a biblikus teológián túl, módszereit tekintve is megtermékenyítő hatással volt rájuk. Kimutathatóan formálta olyan elismert tudományos munkásságot kifejtő diákjai szemléletmódját, mint Pákozdy László Márton, Csikesz Tibor, Vasady Béla, Pap László, Bucsay Mihály.⁴⁰ Utóbbi például a következő sorokkal tisztelgett emléke előtt: *Azt tanul-tam tőle, hogy nem szabad elveszni a részletkérdések valamelyikében, hanem a tudományág egész körét át kell fogni. Példát adott valamennyiünknek arra, hogy az egészséges tudományos munka egyszer a türelmes részletkutatás, másszor a globális összefoglalás és kiértékelés egymást váltogató lépésein át halad előre.*⁴¹

Református Theologiai Akadémia Bibliai Theologiai és Vallástörténeti Tanulmányi Füzetei III. számaként. Debrecen 1994, 281.

³⁸ Hodossy-Takács Előd: A vallástörténet oktatásának helye a keresztyén teológiai képzésben: Varga Zsigmond gondolatainak érvényre juttatása napjainkban. In: Baráth Béla Levente, Gonda S. László (szerk.): *Orando et laborando. A Debreceni Református Hittudományi Egyetem évkönyve a 471. tanévről.* 2008/2009. DRHE, Debrecen 2010, 67–73.; Uő: A vallástörténet és bibliai teológia tanszéke. In: Pákozdy László Márton: *Szövetség és hűség. Tanulmányok.* Budapest 2010, 10–13.

³⁹ Tudományos szakterületéhez szorosabban kötődő további közleményei ebből a korszakból: A διαδημα és στέφανος használata az Újtestamentumban. In: *ThSz* 2 (1926)/3–6, 924–930.; Lencz Géza Máté evangéliumának fordítása. In: *LE* 22 (1928)/2, 11–12.; Dávid Antal: Bábel és Assur, *PSz* 37 (1928)/2, 127–129.; Mester János: Kelet nagy gondolkodói. In: *PSz* 37 (1928)/4, 264–266.; Farkas Pál: A buddhizmus etikája a negyedik nemes igazság alapján. Vallástörténeti tanulmány. Debrecen 1932. In: *ThSz* 8 (1932)/2–6, 533–534.; *Megszólal a múlt. Egy könyv margójára.* A „Debrecen” kelet-magyarországi napló ismertetése. Debrecen, 1934. 8.; *Véleményes jelentés Zsiros József magántanári habilitatio iránt benyújtott kérelméhez mellékelt tudományos munkálatairól.* Debrecen 1935, 9.; *Mi az igazság? Válasz Zoványi Jenő: Akadémikus, céhbeli és dilettáns egyháztörténet írók, Budapest.* 1943. 22–34.1. olvasható fejtegetéseire. Debrecen 1943, 19.

Egyetemi előadásait több kéziratban ránk maradt jegyzet is megőrökíti: *Vallástörténeti jegyzetek I–VI.* Debrecen 1926–1930, 933., kéziratok füzetek a TtREK-ban R 2682 jelzet alatt. *Ószövetségi exegézis.* 1927/28. 2. félév magyarázatai után jegyezte Szentjóbó Szabó Zoltán. Debrecen, 1928. XIX+124p., sokszorosított. *Újszövetségi exegézis.* 1927/28 2. félév magyarázatai után jegyezte Szentjóbó Szabó Zoltán. Debrecen, 1928. *Ószövetségi exegézis.* 1928/29 I. félév magyarázatai után jegyezte Papp Gábor. Debrecen, 1928. XIX+106p., sokszorosított (a Debreceni Egyetemi Könyvtárban 2-5456 jelzet alatt). *Újszövetségi exegézis.* 1928/29 1. félév magyarázatai után jegyezte Papp Gábor. Debrecen 1928, 212., sokszorosított (a Debreceni Egyetemi Könyvtárban 2-5456 jelzet alatt). *Fejzetek az egyiptológia köréből.* Debrecen 1943, 158., kéziratok füzet a TtREK-ban R 2683 jelzet alatt. Egyik visszaemlékezése szerint egyetemi oktatómunkája során a vallástörténeti tanszék tárgyai mellett rendszeresen adott elő sumerológiát és asszirológiát is: Varga Zsigmond: *Az óskeresztyénység világa...*, 3.

⁴⁰ Bucsay Mihály: Varga Zsigmond (1886–1956). In: *Református Egyház* 8 (1956)/10, 225–226.

⁴¹ Uo. 225.

A halála előtti másfél évtized tehertételei (1944–1956)

Élete derekán súlyos tehertételt jelentett egy idegsorvadással járó betegség elhatalmasodása. Ennek következtében végtagjai lassan, fokozatosan bénultak le és veszítette el beszélőkéességét. A kór idővel teljesen ellehetetlenítette munkahelyi kötelezettségeinek ellátását. 1942. november 26-án előbb könyvtárigazgatói tiszteről volt kénytelen lemondani, majd 58 éves korában, 1944. január 1-jétől professzori állásából is kérte nyugdíjazását.⁴²

A II. világháború utolsó időszaka további megrázó veszteségek sorozatát hozta magával Varga Zsigmond számára. Házát bombatámadás érte, majd Debrecen katonai megszállása idején megmaradt bútorait széthordták, levelezését elégették, könyveit kidobálták a sárba. A legnagyobb traumát azonban fiának eltűnése jelentette. Ifj. dr. Varga Zsigmond 1944-ben a Bécsi Egyetem protestáns teológiai fakultásának ösztöndíjas hallgatója és a bécsi református magyarok megbízott lelkipásztora volt. A Varga család, a háborús viszonyok miatt, csak hosszú hónapok elteltével értesült halála tényéről és a vele történtek néhány részletéről: arról, hogy Zsigmondot 1944. október 18-án elfogták és internálták. A bécsi vizsgálati fogság után a mauthauseni, majd a guseni kényszermunka-táborba hurcolták, ahol 1945 márciusának első napjaiban életét veszítette. A nyugalmazott professzornak majd csak további, évekig tartó kutatással sikerült a fiával történt tragikus események számos további részletére fényt derítenie.⁴³

A Rákosi-diktatúra időszakában megmaradt vagyonát is államosították, egy ideig még nyugdíját is megvonták tőle. 1952. február 24-én keltezett, leányának írt levelében ezekről így számolt be: *Krónikaszerűleg írom le az utolsó napok eseményeit, ugyanint ránk zúdultak. A Szabad Nép febr. 19. sz. hozta az Elnöki Tanács „egyes házingatlanok állami tulajdonba vételéről” sz. rendelkezést. Azonnal láttam, hogy ez reánk is vonatkozik. Mivel 3 napos bej. idő volt előírva, bejelentettem a Komlóssy út 50 sz. házunkat. Másnap már jött is a hivatalos bizottság, és átvette a házat. [a ház egy részének ingóságaival együtt] Még fel sem ocsúdtunk e szomorú meglepetésből, amikor febr. 23-án megjött a hiv. értesítés, hogy 1952. márc. 1.-től a nyugdíjam megszűnt. Folyósítását megszüntették. [...] Természetesen fellebbztünk. Úgyhogy [...] a legsúlyosabb megpróbáltatásoknak nézünk elibe. Sem szántóföld, sem ház, sem nyugdíj nincs. Így állunk. Már semmi értékem nincs, amit pénzzé tudnék tenni, de vigasztalódom Ézs. 40,27 kkv. Lk 9,58 szavaival és a 90. zsoltár örök igaz tartalmával. [...] hívő lélekkel viseljük a ránk szakadt súlyos pörölycsapásokat és senkit sem okolunk érte, és semmit sem zúgolódunk. Legfőljebb önmagunkat hibáztatjuk, kik az égi örök kincsek helyett nyomorult földi eszközökbe vetettük reményeinket. [...] Milyen kegyelmes volt az Úristen bátyádhhoz, hogy ő mindezeket nem élte meg. Megszakadt volna a szíve szegénykének!⁴⁴ Ilyen körülmények ellenére, a háború utáni*

⁴² Varga Zsigmond erdélyi egyházi elismertségét jól érzékelteti, hogy a nyugdíjba vonulását megörökítő debreceni teológiai kari jegyzőkönyv kivonatát megjelentette a *Református Szemle*. Dr. Varga Zsigmond nyugalomba vonulása. In: *RSz* 37 (1944)/9, 141–142.

⁴³ Varga Zsigmond: *A Krisztus szolgálatában megdicsőült ifj. Dr. Varga Zsigmond okleveles lelkész emlékezete*. Debrecen 1949.

⁴⁴ Az idézet forrása, a levél szövegének első közlési helye: Hodossy-Takács Előd: Id. dr. Varga Zsigmond professzor, mint fia emlékének első ápolója. In: *Református Tiszántúl* 22 (2014)/1, 14.

évtizedben is kitartóan folytatta tudományos munkáját. A szájhagyomány útján megőrzött történet szerint: *amikor beszélni már nem tudott, és csak egyik karja mozgott valamennyire, egy ujjal gépelve még mindig dolgozott.*⁴⁵ Ez a rendkívüli erőfeszítés kellett ahhoz, hogy 1953-ban be tudja fejezni a bibliai vallástörténet újszövetségi részének szánt *Az őskeresztység világa, élete és hőskora* című művét,⁴⁶ majd 1956-ban, nem sokkal halála előtt *Az ősmagyar mitológia szumir és ural-altaji örökségét.*⁴⁷

70. születésnapja alkalmából számos tanítványa és szolgatársa kereste fel, a Debreceni Református Theologiai Akadémia tanári kara pedig testületi határozattal köszöntötte fel. Ezen jeles alkalom kapcsán Pákozdy László Márton az országos egyházi hetilapban méltató cikket közölt róla.⁴⁸ Az őt útnak indító erdélyi reformátusság hivatalos lapja szintén megemlékezett erről a születésnapjáról.⁴⁹ Pár számmal később szintén mindkét lap nekrológját is közölte.⁵⁰ Varga Zsigmond 1956. április 18-án hunyt el.

Exkurzus: Fia mártírhalála kapcsán kiadott emlékfüzete és ennek hatásai

A rendelkezésemre álló információk szerint elsőként 1945. július 10-én a Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlése, Révész Imre püspök jelentése alapján emlékezett meg nyilvánosan ifj. dr. Varga Zsigmond internálásáról és haláláról. Már ekkor kinyilvánították, hogy *mihelyt ifj. Varga Zsigmond földi élete végének körülményeiről részletesebb értesülései lesznek és egyéb tekintetben is lehetőséget talál rá, emlékezetének megőrkítéséről méltóképpen fog gondoskodni.*⁵¹ A tehetséges fiatal debreceni református lelkipásztor haláláról szóló híreket hivatalos úton beszerzett információk alapján majd csak 1946 áprilisában tudták megerősíteni, amint arról a debreceni lapok gyászrovatai is tanúskodnak.⁵²

Ezeket a híradásokat három évvel később, 1949-ben követte id. dr. Varga Zsigmond *A Krisztus szolgálatában megdicsőült ifj. dr. Varga Zsigmond okleveles református lelkész emlékezete* címmel, önálló füzetben 22 oldalon megjelentetett emlékfüzete. Ebben a baráti-ismerősi körnek szánt – kis példányszámban, a szerző magánkiadásában megjelentetett – kiadványban, fia emlékének megőrzése céljával részletesen ismertette élettörténetét, rövid szemelvényeket közölt írásából, le-

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ *Az őskeresztység világa, élete és hőskora.* Debrecen 1953, 531. Autografált gépirat a Debreceni Egyetemi Könyvtárban MS 93/2 jelzet alatt.

⁴⁷ *Az ősmagyar mitológia szumir és ural-altaji öröksége.* Debrecen 1956, 295. Gépirat a Debreceni Egyetemi Könyvtárban, MS 93/1 jelzet alatt.

⁴⁸ Pákozdy László Márton: Varga Zsigmond 70 éves. In: *Az Út* 9 (1956)/10, 4.

⁴⁹ Lásd a *Református Szemle* hasábjain közölt rövid tudósítást. In: *RSz* 49 (1956)/8, 274.

⁵⁰ Pákozdy László Márton: Varga Zsigmond (1886–1956). In: *Az Út* 9 (1956)/18, 3. Nagy Géza: Varga Zsigmond. In: *RSz* 49 (1956)/9, 303–305.

⁵¹ A hitelesített jegyzőkönyvi kivonat teljes szövegét közli: Kormos László (szerk.): *Egyháztörténeti források a Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltárban a II. világháború végén.* Debrecen 1994, 211–212.

⁵² Lásd (név nélkül): Ifj. Dr. Varga Zsigmond: Egy magyar református lelkész vértanú halála. In: *DPL* 66 (1946)/5, 16.

veleiből és a vele kapcsolatos kortárs beszámolókból.⁵³ Az emlékfüzet tartalmi felosztása a következő: a) Hazai iskoláztatása, b) Szénior korában, c) Tanuló és emberi jelleme, d) Külföldi tanulmányúton, e) Ahogyan Svájcot megismerte, f) Az internálótáborban, g) A megdicsőítő halál.

A kiadvány címlapja pontosabban így határozza meg a nyomtatvány eredeti célközönségét: „Halála 4. évfordulóján fájdalmas visszaemlékezésül azoknak, akiket szeretett és akik őt szerették”.⁵⁴ A füzet szélesebb érdeklődői kör számára sokáig csak nehezen, vagy egyáltalán nem volt elérhető. Id. Varga Zsigmond tudatos törekvése nyomán ez az írás nem maradt meg egy általános, szubjektív visszaemlékezés szintjén, mert az elhunyt utolsó éveivel és halálával kapcsolatban általa és családtagjai által éveken keresztül folytatott szisztematikus adatgyűjtő munka eredményeit is pontosan dokumentálta. Nem csoda, ha az utóbb megírt hosszabb-rövidebb lélegzetvételű visszaemlékezések kezdettől fogva erre a kiadványra épültek.⁵⁵ Az elmúlt évtizedek megemlékezéseit átolvasva az a benyomásunk támadhat, hogy évtizedek múltával, a személyes tapasztalatok hiánya miatt egyre inkább megfogja az olvasókat a szöveg írója által dokumentált sok apró életszerű részlet, és a fia tragikus sorsának Istenben elrejtett mélységeit kutató apa személyes indíttatása.

Fontosnak tartom, hogy a szöveg kései utóéletéről is megemlékeznek, hiszen majd három és fél évtizedig tartó meglehetősen általános hallgatás után erősödtek fel a mártír teológusra emlékeztető hangok. Ebben a folyamatban fontos eseményt jelentett 1980. november 26-án, a Bécsi Egyetemen a nemzetközi antisziszta naphoz kapcsolódóan Albert Stein, a protestáns teológiai fakultás egyházjog professzora által tartott előadás ifj. Varga Zsigmondról. Ennek a megemlékezésnek az érdekessége, hogy a professzor korábban Nyugat-Németországban több koncentrációs perben is bírászkodott, tehát jogász praxisának tükrében kutatta fel és értékelt újra a vele kapcsolatos legapróbb feljegyzéseket is. Az ekkor tartott megemlékezés során a bécsi teológiai fakultás – immár Stein kutatásai alapján is megerősítve – emlékezett egykori hallgatója vértanúságára. A fakultás területén ekkor került ünnepélyesen elhelyezésre ifj. dr. Varga Zsigmond ma is jelen lévő portréfotója.

1981-ben az egyháztörténész Peter Karner gondozásában az előző évi előadás szövegét további dokumentumok kíséretében önálló kiadványként jelentették

⁵³ Id. dr. Varga Zsigmond: *A Krisztus szolgálatában megdicsőült ifj. Dr. Varga Zsigmond okleveles református lelkész emlékezete, Életrajzi kerete, foglalata*. Debrecen 1949, 22. Az apa emellett a fentebb említett, sokáig kéziratban maradt újszövetségi bibliteológiai munkájának előszavában is megörökítette fia emlékét.

⁵⁴ Az emlékfüzet összeállítása kapcsán a hozzátartozók által összegyűjtött hivatalos iratokat, személyes dokumentumokat, hiteles szemtanúk beszámolóit és személyes visszaemlékezéseket tartalmazó dokumentumok gyűjteményt id. Varga Zsigmond a Nagykönyvtár kéziratárában helyezte el.

⁵⁵ Ezek között lehet megemlítenem az 1964-ben a Református Egyház hasábjain Bottyán János által közölt megemlékezést. Lásd Bottyán János: Ifj. dr. Varga Zsigmond. In: *Református Egyház* 7 (1964)/5. 112–114.

meg.⁵⁶ Az emlékbeszéd megőrökíti, hogy Stein felhasználta az id. Varga Zsigmond emlékfüzetnek egy Gyenge Imre szuperintendens által készített, kéziratos fordítását. Érdekességként említhető meg, hogy az egyébként teljesen német nyelvű kiadvány mellékletében fotómásolatban, magyarul újra közölve lett az 1949-es füzet is. A Theologiai Szemlében Stein előadása magyar fordításban is megjelent.⁵⁷ Erdélyben a Református Szemle olvasói ugyanekkor, a bécsi megemlékezés kapcsán olvashattak először ifj. dr. Varga Zsigmond mártíriumáról. Tőkés István a Reformiertes Kirchenblatt hasábjain 1981-ben közölt tanulmány alapján készítette el megemlékezését.⁵⁸

1995-ben ifj. dr. Varga Zsigmond egykori debreceni teológustársa, Költő Gyula a Református Egyházban közölt megemlékezésében javaslatot tett arra, hogy Varga Zsigmond halála napját, március 5-ét egyházunknak a XX. századi magyar református mártírok emléknapjává kellene nyilvánítania.⁵⁹ Ez a kezdeményezés tudtommal azóta sem talált visszhangra.

Az Ausztriai Helvét Hitvallású Evangélikus Egyház 1997. november 18-án német és magyar kétnyelvű márvány emléktáblát állíttatott a mauthausen-guseni koncentrációtábor krematóriumának falán. A megemlékezést, amelyen a Magyarországi Református Egyházat Kocsis Elemér tiszántúli nyugalmazott püspök képviselte, a zsinat is határozatban örökítette meg.⁶⁰ Az ekkor készült beszámolókból értesülünk arról, hogy az ausztriai reformátusok Peter Karner szuperintendens és Németh Balázs lelkipásztor szervezésében már évekkel az emléktábla-állítása előtt is rendszeresen tartottak megemlékezéseket a guseni koncentrációs tábornál kialakított emlékhelyen. Ennek az emléktábla-állításnak a kapcsán Peter Karner megjelentetett egy kis német nyelvű prospektust ifj. dr. Varga Zsigmond személyéről és sorsáról. Ennek az ausztriai eseménynek a kapcsán a Református Szemlében is megjelent egy újabb tanulmány ifj. dr. Varga Zsigmondról.⁶¹

Ilyen előzmények után került sor arra, hogy halálának 60. évfordulója alkalmából a Debreceni Református Hittudományi Egyetem a 2004/05. tanévet ifj. dr. Varga Zsigmond-emlékévként nyilvánította. A tanév során többféle módon is igyekeztek kiemelni a feledés homályából a mindössze 26 esztendőtt élte lelkipásztort. A 2004 őszen Berekfürdőn tartott teológiai csendesnapokon indult a megemlékezéssorozat előadással, majd az évnyitó rektori beszéd hirdette meg az emlékévet. November közepétől a Kollégium Oratóriumának bejárata mellett meg lehetett tekinteni az ifj. dr. Varga Zsigmond életét bemutató kamarakiállítást.

⁵⁶ Stein, Albert: *Pfarrer Varga Zsigmond: Märtyrer des Fasizmus* [Gedenkredeanlässlich des Tages der antifaschistischen Universität 26. November 1980 in der Evangelisch-Theologischen Fakultät] Peter Karner. Wien 1981.

⁵⁷ Stein, Albert: Ifj. dr. Varga Zsigmond emlékezete. In: *ThSz* ú. f. 24 (1981)/2, 100–103. A bécsi egyházjog professzor emlékbeszéde Fükő Dezső fordításában magyarul.

⁵⁸ Tőkés István: Dr. Varga Zsigmond református lelkipásztor. In: *RSz* 74 (1981)/4, 258–261.

⁵⁹ Költő Gyula: Ifj. Dr. Varga Zsigmond (1919–1945). In: *Református Egyház* (1995)/4, 95–96.

⁶⁰ Kocsis Elemér guseni emléktábla-avatásról és ifj. dr. Varga Zsigmond életéről írt munkáját lásd: *Emléktábla Ausztriában* ifj. dr. Varga Zsigmond tiszteletére. In: *Református Tiszántúl* 5 (1997)/4, 2–4.

⁶¹ Kocsis Elemér: Ifj. dr. Varga Zsigmond, a vértanú lelkipásztor. In: *RSz* 94 (1998)/2, 103–106.

A Tiszántúli Református Egyházkerület 1945. évi közgyűlési határozatának megvalósítása érdekében a DRHE gyűjtést szervezett, hogy a teológia egykori kiváló széniora a Kollégiumban is méltó emléket kapjon. Az ősz során többször hirdettek meg perselyes adakozást erre a célra. A Debreceni Református Kollégium Igazgatótanácsa pedig 2005. januári ülésén jóváhagyta, hogy Györfi Lajos szobrászművész készítse el a domborművet. Az Igazgatótanács arról is döntött, hogy a dombormű leleplezése 2005. május 21-én a Kollégiumi Baráti Kör éves találkozóján emlékkünnepség keretében történjen meg.

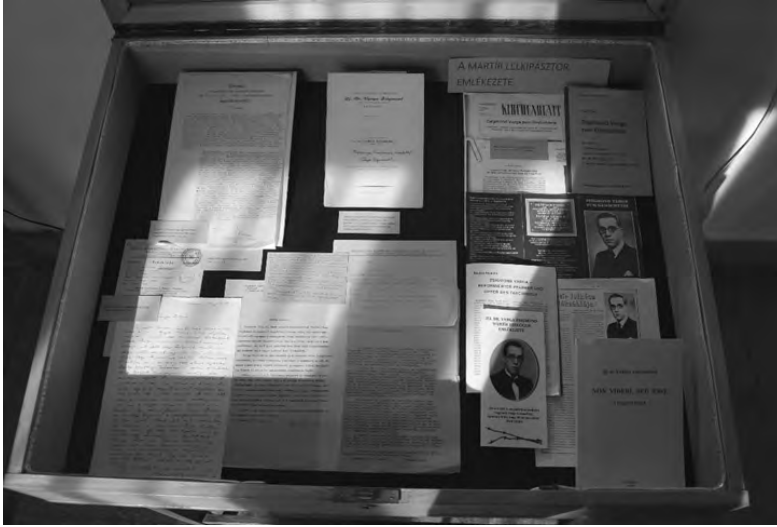
Emléktábla a Debreceni Református Kollégiumban, amelyet ifj. dr. Varga Zsigmond halálának 60. évfordulóján, 2005 tavaszán lepleztek le. A dombormű Györfi Lajos szobrászművész alkotása, felirata az apa emlékfüzete által megörökített jelmondatot is tartalmazza: „Non videri, sed esse”

A Debreceni Lelkészképzésért Alapítvány Kuratóriuma úgy döntött, hogy ifj. dr. Varga Zsigmondnak a teológus Közlönyben megjelent és kéziratban maradt írásaiból megjelentet egy válogatást *Non videri, sed esse* címmel.⁶² A Fekete Károly szerkesztésében megjelent kötet célja az volt, hogy ne csupán bölcsészdoktori disszertációja legyen elérhető, hanem terjedjenek azon gondolatai is, amelyeket a gyülekezeti közösség megélésével kapcsolatban írt, aztán kerüljenek nyilvánosságra olyan dokumentumok is, amelyek gazdag életrajzi adalékkal szolgálnak életéhez, valamint legyenek olvashatók életés igehirdetése is. A 60. évforduló további eseménye volt, hogy a Debreceni Zsidó Hitközség és Határon túli Testvérközösségei VII. tanácskozásán ifj. dr. Varga Zsigmondot Poszthumusz Tolerancia-díjban részesítették.

⁶² Varga Zsigmond: *Non videri, sed esse: válogatott írások*. Debrecen 2005. Az egyetemi emlékév eseményeiről írt beszámolót lásd: Fekete Károly (szerk.): *Non videri, sed esse! Ifj. dr. Varga Zsigmond emlékezete*. In: *Református Egyház* 57 (2005)/11, 255–257.

2005-ben a Bécs-belvárosi református templomban szintén sor került egy márvány emléktábla átadására, mely több második világháborús áldozat mellett ifj. dr. Varga Zsigmondról is megemlékezett.⁶³

2014-ben újabb megemlékezésorozatra került sor a debreceni hittudományi egyetemen, ennek kapcsán konferencia, kiállítás és utazószeminárium szervezése és film készítése mellett megvalósult id. dr. Varga Zsigmond emlékfüzetének digitalizálása és CD-n történő sokszorosítása is.

Id. dr. Varga Zsigmond emlékfüzete és az ennek hatására írt megemlékezések gyűjteménye. Tárló fotó a szerző által a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen rendezett 2014. évi kiállításról

⁶³ Legutóbb német nyelven Németh Balázs publikált róla írást *Zsigmond Varga - reformierter Pfarrer und Opfer des Faschismus* címmel a *Kritisches Christentum. Beiträge zu Kirche und Gesellschaft* című periodika hasábjain (2010)/Januar-Februar, 29–32.